

HILFU'L-FUDÛL CEMİYETİNİN SOSYAL DAYANIŞMADAKİ ROLÜ

AR. GÖR. M. SALİH ARI *

Bu çalışmada günümüzde kendisine sıkça atıflarda bulunan *Hilfu'l-fudûl* teşkilatının tarihsel kökeni, faaliyetleri, sosyal dayanışmadaki rolü ve bu teşkilatın İslâm toplumunun sosyal muhayyilesinde bıraktığı izler gibi konular, ilk dönem İslâm Tarihi kaynakları ışığında ele alınıp incelenecektir.

Hılf, halefe sülasi fiilin masdarı olup yemin etmek, ant içmek ve antlaşma yapmak gibi manalara gelir. Cem'i Ahlâf gelir ki yeminliler, ant içenler, antlaşma yapanlar demektir. "Yemin etmek, kalem etmek" fikrinin HLF kökünün esas anlamını teşkil etmediği, bu kelimenin daha çok ittifak kavramının inkişafından neş'et ettiği görüşünü ileri sürenler de bulunmaktadır. Mesela İbnü'l-Esîr: "*Hılf kelimesinin asıl anlamı, dayanışma, yardımlaşma ve birliktelik üzerine yapılan sözleşme ve akitlerdir*" demektedir¹. Cahiliyye döneminde az-çok birbirine muhalif ayrı birlikler teşkil eden kabileler veya hizipler arasında akt olunan ittifaka hılf denilirdi. Bu ittifak genellikle bir merâsimle gerçekleşir ve ittifak eden taraflara hulefa denilirdi. Aynı şekilde herhangi bir şahıs dahi bir aşiret ile hılf antlaşması yapabildi. Bu anlamdaki hılf fikri genellikle *civâr* kavramı ile karışır².

Hılf kelimesi, antlaşma/ittifak anlamıyla Kur'an-ı Kerim'de geçmemektedir. Ama bu anlamıyla Müslim'in *Sahîh*'in-

* Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Tarihi Anabilim Dalı

¹ İbn Manzur, Muhammed b. Mukerrem(711/1311) *Lisanu'l-Arab*, I-XVIII, Beyrut 1993, "HLF" maddesi.

² C. Van Arendok, "Hılf" *İ.A.*, İstanbul 1964, VI, 486.

de³ geçen bir hadis metni içerisinde birbirine karşıt gibi görünen iki ifade yer almaktadır. Bunların ilkinde Resûlullah (s.a.s.), İslâm öncesi kabileler arasında fitne, savaş ve yağma üzerine gerçekleştirilen birliktelikleri kast ederek: “İslâm'da hılf (fitne ve fesat üzerine ittifak) yoktur” buyurmuştur⁴. Diğerinde ise kimsesiz ve güçsüz kimselere yapılan haksızlıklara karşı çıkmak için yapılan antlaşmaları kast ederek: “İslâm Cahiliye döneminde (hak üzere) yapılan her ittifakı (hılf) ciddi bir şekilde desteklemekten başka bir şey yapmamıştır”⁵ buyurmuştur.

Fudûl kelimesi ise fadl kelimesinin cem'i olup faziletli-ler, erdemliler, üstün olanlar gibi anlamlara gelir. Ayrıca Fudûl kelimesi, isimleri Fadl olan birkaç şahıs anlamında da kullanılmıştır⁶.

İslâm'dan önce Mekke'de *Hilfu'l-fudûl* adıyla iki antlaşma yapılmıştı. Bu antlaşmalardan ilki şehrin ilk sakinleri arasında imzalanmıştı. *Cürhüm* kabilesinin üç reisi *el-Fadl b. Veda'e*, *el-Fadl b. Haris* ve *el-Fadl b. Fedale* adlarında⁷ üç hamiyetli kişi beraber oldukları şahıslarla bir araya gelerek hiç kimsenin Mekke'de zulüm ve haksızlık yapmasına meydan verilmemesi; zulme uğramış zayıf ve kimsesizlere hakları kendilerine iade

3 Müslim, Ebu'l-Hüseyin Müslim b. Haccac el-Kuşeyri en-Nisâburî (261/875), *el-Camiu's-Sahih*, I-IV, İstanbul 1992, “*Fedâilu's-Sahâbe*”, 206.

4 Nevevî, burada zikredilen hılf kelimesi ile Cahiliye dönemindeki hılf yoluyla birilerini miras bırakma kasd olduğu, bu ve buna benzer hadislerle de bu tür antlaşmaların nesh olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Nevevî, Ebu Zekerriyya Muhyiddin Yahya b. Şeref, *Şerhu Sahihi'l-Müslim* (Kastalanî'nin *İrşadu's-Sârî* adlı eserinin kenarında), Bulak 1305, IX, 415.

5 Hadislerin yorumu için bkz. Nevevî, IX, 415 v.d.; İbn Manzur, “HLF” maddesi.

6 İbn Manzur, “FDL” maddesi.

7 Bu antlaşmayı gerçekleştiren şahısların adları konusunda farklı rivâyetler için bkz İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali (597/1201): *el-Vefa bi-Ahvâli'l-Mustafa*, thk., Mustafa Abdulvahid, I-II, Beyrut 1966, I, 137; İbnü'l-Esir, Ebu'l-Hasan İzzuddin Ali b. Muhammed el-Cezerî (630/1232), *el-Kamil fi't-Tarih*, thk., C.J. Tornberg, I-XII, Beyrut 1982, I, 41.

edilinceye kadar destek ve yardımcı olmaları konusunda anlaştılar⁸. Adları Fadl veya fadl masdarından türetilen isimlerden oluşan üç şahıs tarafından gerçekleştirildiği için bu sözleşmeye "Hıfı'l-fudûl" denilmiştir. Bu konuda *Amr b. Avf el-Cürhümî* şu şiiri söylemiştir⁹: *Fadıllar sözleşip antlaştılar/Mekke'de hiçbir zalimi barındırmayacakları üzerine.*

Hz. İbrahim (a.s.)'in MÖ 2015'de doğduğu tahmin ediliyor. Kendisi 85 yaşında iken Hz. İsmail (a.s.) doğdu. Hz. İsmail daha çocuk iken annesi ile birlikte Mekke'ye geldi. Bu hicretin amacı, Hz. İbrahim (a.s.)'in bu topraklara Allah'ın dinini yayma arzusu idi. Bu amaçla, kendisi ve küçük yaşta oğlu *Beytullah (Ka'be)*'i inşa etti. Hemen hemen aynı tarihlerde *Cürhüm* adlı kabile de Hz. İsmail'in annesi Hz. Hacer'in izniyle gelip oraya yerleşmişti. Böylece bu "hıf" veya anlaşmanın bugünden yaklaşık 4 bin yıl önce yapıldığını söyleyebiliriz.

Zamanla bu antlaşma unutuldu. Arabistan'da devam eden muharebeler yüzlerce aileyi mahvetmişti. Yağma ve akın Arapların irsî seciyelerinden biri olmuştu¹⁰. Mekke'de bulunan değişik kabile ve aileler arasında çekişme ve çatışmalar oluyordu. Kureyş kabilesi de kendi arasında *Ahlâf* ve *Mutayyebûn* diye ikiye ayrılmıştı¹¹. Bi'setten 20 yıl önce Şaban ayında¹² *Kureyş* ve *Kays* kabileleri arasında meydana gelen ve uzun süre devam eden *Ficar* savaşından dolayı Mekke'de bulunan zayıf ve kimse-sizlere karşı zulüm ve haksızlıklar artmıştı. Gerek ziyaret, gerekse ticaret için Mekke'ye gelen yabancıların malları gasp olunu-

⁸ Süheylî, Abdurrahman (581/1185), *er-Ravdu'l-Umuf*, thk. Abdurrahman el-Vekîl, I-VII, Kahire 1967, II, 70-71.

⁹ İbnü'l-Esir, I, 41-42.

¹⁰ Şibli Numanî, *Asr-ı Saadet*, trc. Ömer Rıza Doğrul, haz. Osman Zeki Molla Mehmetoğlu, İstanbul 1978 I, 134-135.

¹¹ *Ahlâf* ve *Mutayyebûn* hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Hişam, Ebu Muhammed Abdulmelik (218/833) *es-Siretü'n-Nebeviyye*, thk. Mustafa es-Saka v.d., I-IV, Kahire 1336, I, 139-140; Ya'kubî, Ahmed b. Ebî Yakub b. Cafer (İbn Vâzih) (294/907), *Tarihü'l-Ya'kubî*, I-II, Beyrut t.y., II, 17; İbnü'l-Esir, I, 453-454; İbn Manzur, "HLF" maddesi.

¹² Süheylî, II, 71-72.

yordu. Bu dayanılmaz vaziyet, bazı iyi niyetli insanları bir ıslah hareketi¹³ oluşturmaya sevk etti.

Bu sırada meydana gelen bir olay böyle bir antlaşma yapılmasına neden oldu. Yemen'de bulunan Zübeyd kabilesinden bir tüccar mallarını satmak üzere Mekke'ye gelmişti. Bu yabancı ve kimsesizin tüm malları As b.Vail es-Sehmî tarafından gasp edildi. Zübeydî ilk önce Benî Abdüddâr, Benî Sehm, Benî Cumah, Benî Mahzûm ve Benî Adiy'den oluşan Ahlâf'a müracaat ederek mallarını geri almalarını istedi. Fakat Ahlâf kabileleri onu azarladılar. Çaresiz kalan bu tüccar sabahın erken saatlerinde, Kureyş'in Ka'be etrafında toplantı yaptıkları bir sırada Ebu Kubeys dağına çıkarak gür sesiyle şiir okuyup yardım istedi. "*Ey Fîhr evladı (Kureyş evladı) Malında haksızlığa uğrayan bir mazluma yetişin/ Mekke içinde evinden ve dostlarından uzak bir mazluma/ İhram içinde saçı başı dağınık umresini yapmamış bu mazluma/ Hicr ve Hacer arasında olan bu mazluma yetişin ey erkekler/ Haram, şerefi ve şanı tam olan kimseyedir/ Hak yiyen facirlere haram yoktur.*" Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s.)'in amcası Zübeyr b. Abdilmuttalib şehrin en yaşlısı ve nüfuzlu kabile reisi olan Abdullah b. Cüd'an'a müracaat ederek evinde bir ziyafet vermesi ve yapılan bu zulme karşı çıkmak için bir toplantı yapılması konusunda onu razı etti. Bunun üzerine *Haşim, el-Muttalib, Esed, Zühre ve Teym* oğullarından oluşan bir heyet Abdullah b. Cüd'an'ın evinde toplandılar¹⁴. Abdullah b. Cüd'an'ı Cahiliye döneminde büyük bir şöhrete ulaştırıp ona itibar sağlayan hadise bu antlaşmanın onun evinde gerçekleşmiş olmasından kaynaklanmaktadır¹⁵.

Buna göre toplantıya katılanlar Mekke'de gerek yerli gerekse oraya gelen yabancı hiçbir ferde hiçbir şekilde haksızlık yapılmaması ve zulme uğrayanların hakları kendilerine iade edilinceye kadar mücadele edilmesi konusunda sözleşip şu

¹³ Şiblî, I, 135.

¹⁴ İbn Hişam, I, 140-141; Süheylî, II, 72; İbnü'l-Cevzî, I, 137.

¹⁵ Mustafa Fayda, "Abdullah b.Cüd'an", *DİA*, I, 93.

yemini yaptılar¹⁶: "Allah'a yemin ederiz ki zulme uğrayanın yanında, zalim ona gasp ettiği hakkını iade edene kadar hepimiz bir tek el gibi olacağız. Bu birlik, denizin bir kıl(:yün) parçasını öğütüp yok edebileceği zamana kadar ve Hira ile Sebir dağları yeryüzünde dikili durduğu müddetçe zulme uğrayanın malî durumunun tam bir eşitliği ile birlikte devam edip gidecektir." Bu toplantının ardında hemen As b. Vail'e gittiler ve Zübeydi'nin mallarını geri alıp kendisine iade ettiler. Hicret'ten yaklaşık 33 yıl önce¹⁷ imzalanan bu antlaşma da *Hilfu'l-fudûl* (Erdemliler ittifakı) diye adlandırıldı.

Bu antlaşmaya niçin "*Hilfu'l-Fudûl*" denildiği konusunda belli başlı üç farklı görüş ileri sürülmektedir: 1) Toplantıya katılanlar faziletli bir iş yaptıklarından Kureyşliler bu antlaşma için: Allah'a yemin ederiz ki bu "erdemli bir antlaşmadır" diyerek ona "*Hilfu'l-fudûl*" adını verdiler¹⁸. Bu antlaşmanın temel esprisini benimseyenler onu hep bu anlamıyla gündeme getirmişlerdir. Günümüzde de birçok siyaset adamı ve araştırmacı bu anlamıyla bu antlaşmaya atıfta bulunuyorlar. 2) Bir çok İslâm Tarihi kaynağında bu antlaşma *Cürhüm* ve *Katura* kabileleri döneminde yapılan antlaşmayı yâd etmek için bu isimle anıldığı da söylenir¹⁹. 3) Resûlullah'ın da katıldığı bu antlaşma yapıldıktan sonra *Ahlâf* ve *Mutayyebûn'a* bağlı bütün kabileler onu kınamak için bu antlaşmaya katılan insanları kast ederek: "*Her işe burunlarını sokan insanların akt ettiği antlaşma*" anlamında *Hilfu'l-Fudûl* dediler.²⁰

¹⁶ Süheylî, II, 72-73; Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, I-II, İstanbul 1980, I, 57.

¹⁷ İsfahanî *Kitabu'l-Eğâni*'de Resûlullah'ın 25 yaşında bu antlaşmaya katıldığını rivayet etmektedir. İbnü'l-Esir ise *el-Kamil*'inde bu antlaşmanın tafsilatını Resûlullah'ın evliliğinden sonra vuku bulmuş gibi anlatır. Bu antlaşmanın tarihi için bkz. İsfahanî, Ebu'l-Ferec Ali b. Hüseyin (356/967), *Kitâbu'l-Eğâni*, I-XXIV, Beyrut t.y., XVII, 289; İbnü'l-Cevzî, I, 137; İbnü'l-Esir, I, 39-43.

¹⁸ İsfahanî, XVII, 288; Süheylî, II, 73; İbnü'l-Cevzî, I, 136.

¹⁹ Bu antlaşmaya niçin Hilfu'l-fudul denildiği konusunda bkz. Süheylî, II, 71-74; İbnü'l-Cevzî, I, 136; İbnü'l-Esir, I, 41-42.

²⁰ İbnü'l-Cevzî, I, 137.

Görüldüğü gibi her iki antlaşmada da bazı erdemli, iyi niyetli kişilerin bir araya gelerek, ister şehir sakini ister yabancı olsun Mekke'de kimseye haksızlık yapılmasına müsaade etmeyecekleri yönünde kararlar almışlar ve ittifaklar gerçekleştirmişlerdir. Bu hadiseler, hak ile batılın sürekli mücadele içinde olduğu, en barbar toplumlarda bile hakkı, adaleti savunan; haksızlığa karşı çıkan kişilerin sürekli var olduğunu çok güzel bir şekilde ortaya koymaktadır²¹.

Bu toplantıya bizzat Hz. Peygamber (s.a.s.) de katılmıştı. Kendisine risâlet vazifesi verildikten sonra da bu antlaşma hakkında: "*Abdullah b. Cüd'an'ın evinde bir antlaşmaya tanıklık ettim. Onun yerine bana kızıl tüylü bir deve sürüsü verilmiş olsaydı bu kadar hoşlanmayacaktım. Eğer İslâmiyet döneminde de onun gibi bir şeye davet edilsem kabul ederdim*"²² buyurarak memnuniyetlerini bildirmişlerdi. Aslında bu antlaşmanın önemi Resûlullah (s.a.s.)'ın onu bu biçimde tasvip etmesinden kaynaklanmaktadır.

Hılfu'l-fudûl antlaşmasına katılanlar, bir teşkilatın mensupları gibi çalışmalarına devam ettiler. O kadar nüfuzlu bir konuma geldiler ki her hangi bir haksızlık yapıldığında bu cemiyete bağlı olanların hazır bulunmaları ile zarar derhal tazmin edilirdi. Bu cemiyetin faaliyetleri ve sosyal dayanışmadaki rolü çerçevesinden birkaç hadiseyi örnek olarak aktarmadan önce "*sosyal dayanışma*" kavramına bir nebzecek de olsa değinmek yararlı olacaktır:

Sosyal dayanışma, kelime olarak, millet bünyesini teşkil eden her bireyin, her güç ve yetki sahibinin, kendine hayırlı elini uzatarak onu bulunduğu mevkiye yükselten cemiyetine karşı sorumlu olması demektir. Aynı zamanda sosyal dayanışma, toplumu meydana getiren top yekûn insan gücünün, fertlerin sulh ve sükûn içinde huzurlu yaşamalarını temin etmesini; anarşi ve huzursuzluğu kaldırıp cemiyet bünyesindeki her türlü muzır

²¹ Bkz. İsmayil Hakkı, "Hılfu'l-fudûl", *Te'âruf-i Müslimin*, İstanbul 1328, I, 36-38.

²² İbn Hişam, I, 141-142; Ya'kubî, II, 17; İbnü'l-Esîr, II, 41.

ve çirkin şeyleri söküp atarak, onun sağlam temeller üzerine oturmasını da ifade eder²³.

Sosyal dayanışmanın en veciz ifadesini Resûlullah (s.a.s.)'ın hadis-i şeriflerinde bulabiliyoruz. “Bir mü'min diğer bir mü'min için bir kısmı diğer kısmına bağlayan bir bina gibidir.”²⁴; “Mü'minler birbirlerini sevmekte ve merhamet etmekte bir vücut gibidirler. Onun herhangi bir uzvu rahatsızlandığı vakit, diğer uzuvları da rahatsız olur ve onun için ızdırıp çekerler.”²⁵ Bütün anlam ve kapsamıyla sosyal dayanışma, cemiyetteki her ferдин, kendi üzerinde, topluma karşı yerine getirilmesi gerekli olan bir takım vazife ve sorumlulukların bulunduğunu hissetmesi demektir. Eğer onlar, bu vazife ve sorumluluklarını yerine getirmede, ihmalcilikte, hatta sorumsuz davranışlarda bulunurlarsa, cemiyet de, binaların çöküşü gibi, kendilerinin ve başkalarının üzerine çökebilir. Cemiyetin fert üzerinde olduğu gibi ferдин de cemiyet üzerinde hakkı vardır. Toplum, her hak sahibinin hakkını, tam tamına, azaltmadan ve geciktirmeden vermeli; zayıfların zaruretlerini ve muhtaçların ihtiyaçlarını gidermeli. Eğer bunlar olmazsa cemiyet bünyesini, bir binanın tuğlaları gibi ören bireyler, birbirlerine düşerler. İşte bundan sonra çöküş ve yıkılış, kaçınılması imkansız bir akîbet olarak karşımıza dikilir ki, bu durumda kurtuluşa ermek de hemen hemen mümkün değildir.

İslâm, bünyesindeki sınıf ve tabakaların birbirlerini istismar etmeyeceği, bilakis karşılıklı anlayış ve yardımlaşma duygularının hüküm süreceği erdemli bir cemiyeti ortaya koymak için vaz' olunmuştur. Bu esasa göre İslâm'da erdemli bir cemiyetin ilk işareti, kötülükleri terk edip hayra yönelmiş erdemli bir efkâr-ı umûmiyenin mevcut olmasıdır.

²³ Muhammed Ebu Zehra, *İslâm'da Sosyal Dayanışma*, çev., E. Ruhi Fıçlalı-Osman Eskicioğlu, İstanbul 1976, 27.

²⁴ Buharî, Muhammed b. İsmail (256/870), *Sahîhu'l-Buharî*, I-IV, İstanbul t.y., “Mezâlim”, 5, “Edeb”, 36.

²⁵ Buharî, “Edeb”, 27.

İslâm, erdemli efkâr-ı umûmiyenin doğması için: “Kötülüklerden nehyedip, iyilikle emretmeyi” teşvik etmiştir. Kötülükler bütün dehşetiyle başını alıp giderken toplum buna seyirci kalır ve herhangi bir mukavemette bulunmazsa, top yekûn zarar görür. Ayrıca dizginlerini takmış ilerleyen bu fenalıklara göğüs gelecek, müdahale edecek kimsenin bulunmadığı cemiyet dejenere olmuş demektir²⁶.

Şimdi toplumu dejenere olmaktan kurtarmaya çalışan ve bu uğurda çokça çaba sarfeden sivil toplum kuruluşlarından biri olan Hılfu'l-fudûl teşkilatının faaliyetleri çerçevesinde birkaç olayı zikrederim:

Has'am kabilesine mensup bir Yemenli, Katul adındaki çok güzel kızı ile birlikte Hacc veya Umre yapmak için Mekke'ye gelmişti. Mekke'nin nüfuzlu kişilerinden Nubeyh b. Haccac'ın zor kullanarak kızı babasından alması üzerine, kendisine *Hılfu'l-fudûl*'dan yardım talep edilmesi tavsiye edildi. Adam da Ka'be yanında durarak bu teşkilata mensup olanları yardıma çağırdı. Hemen anında Nubeyh'in evi kuşatıldı. Kız ile birlikte bir gece geçirmesine müsaade edilmeden ondan kız alındı ve babasına teslim edildi²⁷.

Yine diğer bir yabancı, Sumale kabilesine mensup biri, ticari mallarından bir kısmını Ubeyy b. Halef'e satmış fakat üzerine anlaşılmış bulunan meblağı ondan alamamıştı. Ümitsizlik içine düşen Sumalî Hılfu'l-fudûl teşkilatına başvurdu; onlar yabancıyı Ubeyy'e göndererek hemen gereken ödemeyi yapmasını aksi takdirde kendilerinin geleceklerini bildirdiler. Bunun üzerine Ubeyy, hesabı ödemede gecikmedi²⁸.

Ayrıca Hz.Peygamber (s.a.s.)'in de gerek risaletten önce gerekse risaletten sonra haksızlığa uğrayan yabancı ve kimsesizleri Ebu Cehil'in zulmünden kurtardığı bilinmektedir²⁹.

²⁶ Ebu Zehra, 29-32.

²⁷ Süheylî, II, 73-74.

²⁸ İsfehanî, XVII, 297; Hamidullah, I, 58.

²⁹ Bkz. Belazurî, Ahmed b. Yahya b. Cabir (279/892), *Ensâbu'l-Eşraf*, thk., Muhammed Hamidullah, Kahire 1987, I, 128-130.

Hilfu'l-fudûl teşkilatı, Emevilerin ilk döneminde de tesirini göstermiştir. Muaviye'nin Medine valisi Velid b. Utbe ile Hz. Peygamber (s.a.s.)'in sevgili torunu Hz.Hüseyin arasında Zu'l-Merve'de bulunan bir mal yüzünden bir tartışma çıkmıştı. Velid iktidarda bulunma avantajını kullanarak Hz. Hüseyin'in hakkına tecavüz etmek istiyordu. Bunun üzerine Hz. Hüseyin : *"Allah'a yemin ederim ki şayet hakkımı vermezsen, kılıcımı kuşanır, Resulullah'ın Mescidine gider ve halkı Hilfu'l-fudûl'a davet ederim"* dedi. Mecliste hazır bulunan Abdullah b. Zübeyr de Allah'a yemin edip Hz.Hüseyin'in böyle bir çağrıda bulunması halinde hemen kılıcına sarılıp onun hakkını alıncaya kadar kıyam edeceğini bildirdi. Bu haber Abdurrahman b. Osman et-Teymî ile Misver b. Mahreme ez-Zührî'ye ulaştığında onlar da aynı şekilde yemin ettiler. Bu tepkilerin tümünü öğrenince Velid Hz. Hüseyin'in hakkını tamamıyla verdi ve onu hoşnut etti³⁰.

Bu teşkilata mensup olma birçok kabile için onur vesilesi olarak kabul edilmiştir Kureyşin en bilgili kişilerinden olan Muhammed b. Cübeyr, Abdullah b. Zübeyr'in öldürüldüğü ve halkın Abdülmelik b. Mervan'ın huzurunda toplandığı zaman onun huzuruna girmişti. Muhammed b. Cübeyr girince, Abdülmelik ona: *"Ey Ebu Saîd! Biz ve siz, yani Abdüşems ve Nevfel oğulları Hilfu'l-Fudûl'da bulunduk mu?"* diye sordu. Muhammed b. Cübeyr de: *"Bunu sen daha iyi bilirsin"* dedi. Abdülmelik: *"Ey Ebu Saîd! Sen bu hususta gerçeği bildir"* dedi. Bunun üzerine Muhammed b. Cübeyr: *"Hayır, Vallahi bulunmadık! Biz ve siz, ondan çıktık"* dedi. Abdülmelik de: *"Doğru söyledin"* diyerek onu tasdik etti³¹.

Mekkeliler, uzun seneler boyu çok yararlı işler yapan bu sosyal müesseseden pek gurur duyuyorlardı. Bu teşkilatın kendi içine yeni üyeler kabul etmemesi yüzünden ne yazık ki zamanla teşkilatın kökü kurumuştur³².

³⁰ İbn Hişam, I, 142; İbnü'l-Esir, I, 41-42.

³¹ İbn Hişam, I, 142-143.

³² Hamidullah, I, 59.

Şu da var ki İslâm toplumu buna benzer sosyal müesseseleri sürekli ayakta tutmuştur. Emeviler döneminde kurulan *Divanu'l-Mezalim*'in böyle bir teşkilatın temelleri üzerinde yükselip faaliyetlerine devam ettiği söylenebilir.

Bütün bu tarihî gerçekler karşısında sonuç olarak şöyle denilebilir: Haksızlık, baskı ve dayatmalar karşısında toplumun erdemli-dürüst unsurları birleşebilir ve direnirlerse başarılı olabilirler. Bu tür toplumsal muhalefet, yükselen değişim talebine "**derin bir güç**" kazandırmaktadır. Bu, ne devletin, ne silahın, ne paranın, ne de medyanın gücüne benzemektedir. Hukuklu toplumlar böylesi teşkilatları destekler. Hukukun uygulanmadığı toplumlarda ise bu tür cemiyetlere şiddetle ihtiyaç vardır. Meşru, haklı, ortak taleplere odaklanmış; barışçı, açık, kitlesel ve sivil bir karakter taşıyan bu güç, Din'in temel değerleri ve maksadı ile de uyum içerisindedir.

Bunun için çağdaş Hılfu'l-fudûller oluşturulmalı. Yeniden dürüst ve erdemli ittifaklara yönelinmeli. Ortak acıların ortak çığlığı olunmalı.

